

En verden af viden

Udgivelsen

Midt mellem børsnoteringer, køb og salg af ejendomme, bekendtgørelser fra foreninger og reklamer for de københavnske teatres forlystelser var der i *Politiken* den 21. april 1893 en større annonce, som skilte sig ud. Længst oppe i venstre hjørne på side 3 kunne man læse, at *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikons* første bind, "A-Arkaisk", nu var færdigt. 1.152 tospaltede sider med 280 tekstillustrationer og 12 litograferede og farvetrykte kort kunne den nysgerrige læser finde i bindet. Enhver med bare det mindste kendskab til bogbranchen vidste, at dét var en bedrift ud over det sædvanlige. Med det første bind færdigudgivet var man ét skridt nærmere drømmen om en dansk encyklopædi, der kunne måle sig med de store franske og tyske værker. Danmark var på vej ind i den internationale liga af nationer, der havde deres helt eget opslagsværk.

To år tidligere var arbejdet med encyklopædien blevet sat i værk. "En håndbog i hele den menneskelige viden", proklamerede de fyldige annoncer for det nye bogværk i landets aviser og dagblade. Anmelderne var begejstrede for udsigten til *Salmonsens*, og der blev ikke sparet på noget i de positive beskrivelser af storværket. "En pålidelig vejledning til alle verdens kanter", skrev *Politiken* om det første hæfte, "A-Aarhus". Især historiker Kristian Erslevs (1852-1930) artikler om Aalborg og Aarhus og de nytegnede byplaner over de to byer blev rost til skyerne. I *Kjøbenhavns Børs-Tidende* blev det fremhævet, at det var "solide navne", der stod bag de forskellige

Bogproduktion har altid involveret mange mennesker og maskiner. Op gennem 1800- og 1900-tallet blev det hurtigere og billigere at lave bøger, men en virksomhed som Schultz Forlag krævede stadig meget plads. I 1908 var der både trykkeri, sætteri, bogbinderi og forlag, og fra 1911 også en boghandel.

|| kbhbilleder.dk

opslag, især alle de vigtige artikler i værket, der var originalt danske.

I løbet af de følgende år bragte aviser og dagblade jævnligt rosende beskrivelser af det igangværende udgivelsesarbejde, efterhånden som først hæfte efter hæfte, og senere bind efter bind, landede på boghandlernes disk. Store bogværker i mange bind udkom ikke på én gang, men blev udgivet i mindre hæfter, som efterfølgende blev bundet ind. Det havde flere fordele. Forlagene fik en jævn indtjening, mens produktionen stod på, ligesom køberne kunne brede den ret store udskrivning, som en stor encyklopædi jo ofte var, ud over flere år.

At det var et stort *dansk* opslagsværk, der var i sin vorden, blev gang på gang fremhævet. Ingen kunne være i tvivl om, at noget ganske særligt var

på vej. I dag kan den store opmærksomhed i forbindelse med udgivelsen af *Salmonsens* første udgave måske undre. Hvorfor var udgivelsen af et opslagsværk så stor en begivenhed?

Det enkle svar er, at en encyklopædi blev set som en betydningsfuld udgivelse for hele Danmark og alle danskere. Et lidt længere svar er, at encyklopædien også er blevet set som en vigtig formidler af fx historie og kultur i en national kontekst. Både sidst i 1800-tallet og i det nye årtusinde har aviser og dagblade skrevet om betydningen og vigtigheden af at have en national kultur- og historieformidler i form af en encyklopædi.

I et historisk perspektiv har encyklopædier ofte haft en fremtrædende rolle. Det mest berømte eksempel er uden tvivl *Den Store Franske Encyklopædi* – eller *Encyclopédie*, som den ofte kaldes – og dens betydning for 1700-tallets oplysningstid.

Et andet sted, hvor vi kan finde svar på spørgsmålet, er i boghistorien. Det kan måske lyde som en temmelig snæver fortælling. Hvor stor betydning kan en bog egentlig have for Danmarks og danskernes historie? Bøger flytter grænser langt mere stilfærdigt end krige, epidemier eller klimakriser. Ikke desto mindre har bogen i århundreder haft en væsentlig rolle for udviklingen af og tilgangen til information og viden, ligesom den har været med til at forme os som mennesker.

Det er også i boghistorien, at vi finder en indgang til vores historie om de danske encyklopædier og leksika. Tidernes forskellige opslagsværker er en del af en større kulturhistorisk fortælling om det særlige fænomen, bogen udgør som kulturbærer og kommunikationskanal. I den historie er det ikke svært at forstå, hvordan bøger fx har spillet en vigtig rolle for dannelse og uddannelse og udblik til verden.

Opslagsværker af enhver slags har i generationer stået på reolerne i danskernes stuer. I begyndelsen primært hos den velhavende kulturelle og politiske elite, men efterhånden fandt værkerne også vej til den brede befolkning og blev en del af folkeoplysningen og dermed også demokratiseringen af viden. En bevægelse, som er fortsat med digitaliseringens udbredelse.

I dag lever vi i den digitale æra, men indtil for ganske nylig var encyklopædien synonym med en trykt bog – ofte et værk i flere bind. I antikvarier og i større biblioteker kan man stadig finde eksemplarer af de gamle bogværker, der indtager flere hyldemeter.

Men hvad er encyklopædien egentlig for en bog? På den ene side er den et referenceværk, hvor man kan opspore (både korte og længere) oplysninger og forklaringer – lidt ligesom en ordbog.

Men den er mere end det. Når man læser om danskernes oplevelser med opslagsværker som *Salmonsens* eller *Lademanns leksikon*, forstår man, at værkerne er noget andet og mere end en praktisk samling af alverdens viden. Ofte er der mere end selve læsningen, der har sat sine spor i hukommelsen. Encyklopædien står også som symbol på noget – et barndomshjem, en særlig tid i livet, en vej til uddannelse eller et bestemt socialt miljø. Beskrivelser af den planløse vandring gennem opslag efter opslag, der har givet fantasi, drømme og forestillinger frit løb – næsten på samme måde som når man bliver opslugt af en roman – er et andet aspekt, der vidner om encyklopædiens betydning på det personlige plan.

Autoritet, tillid og tryghed

Engang var bogen den absolutte autoritet inden for vidensformidling, og prestigefyldte bogværker som

fx *Dansk Biografisk Leksikon* (1887-1905) eller *Trap Danmark* (1858-1860) blev anset som væsentlige for nationens formidling af historiske begivenheder, beskrivelser af store personligheder eller byers udvikling og alverdens betegnelser. I bogreolen udstrålede de bindtunge værker autoritet, tillid og måske endda også en vis tryghed: Her kunne man finde sandheden om, hvad der var op og ned i verden. Før internettets opkomst og udbredelse var opslagsværkerne det sted, hvor vi fandt pålidelig information og viden om alt mellem himmel og jord. Det var dér, i bogsiderne med opslag efter opslag, at vi 'googlede' og 'browsede'. Historien om opslagsværkernes tilblivelse fortæller os noget om deres betydning for, hvordan adgang til information og viden har været, og hvordan den har forandret sig over tid.

I encyklopædier finder vi også samtidens syn på og forståelse af fx forskellige begreber eller begivenheder. Bag dem findes politiske og sociale magtforhold, ideologier og drømme om frihed og demokrati, men også undertrykkelse og kontrol. På den måde kan de enkelte opslag *også* læses som spejl af en tid. I de forskellige tiders opslagsværker har viden altid været i bevægelse. Noget bliver glemt, mens nyt kommer til. Noget bliver forældet og forsvinder, andet bliver opdateret. Mange af de tidligere encyklopædier var præget af fordomme og samtidens videnskabelige racisme.

Fra sidst i 1800-tallet og frem til slutningen af 1990'erne blev der udgivet en skov af forskellige danske encyklopædier og leksika. Hvert eneste opslagsværk rummer sin egen særlige historie, og en retfærdig fortælling havde givet plads til alle. Her skal vi dog fokusere på et lille antal udgivelser, der på forskellig vis kom til at stikke ud i fortællingen. Det er udgivelser, der blev båret frem af store

individuelle anstrengelser, eller som formåede at appellere til et nyt publikum.

En af periodens allerstørste udgivelser var *Salmonsens Konversationsleksikon*. Årsagen til at *Salmonsens* fik så stor opmærksomhed i samtiden, ja, udgivelsen blev nærmest fejret som en danmarkshistorisk begivenhed, er, at den blev set som et vigtigt skridt for dansk kultur, for dannelsen og for formidlingen af viden ud fra en særlig dansk synsvinkel. Nationalismens opblomstring i løbet af 1800-tallet satte også sit præg på vidensformidlingen. På den måde hænger udgivelsen af opslagsværker sammen med nationens historie. *Salmonsens* fik sidenhen status som en kulturel reference, en national vidensinstitution.

Fra tid til anden dukker navnet *Salmonsens* også op i debatten om vor tids digitale opslagsværker – senest i forbindelse med Gyldendals nedlæggelse af *Den Store Danske*. Det er den gamle *Salmonsens*, der refereres til. Selv om det er de færreste, der fortsat har *Salmonsens* stående i reolen, lever dens viden videre i bedste velgående. Digitaliseringen har betydet, at mange af værkets artikler findes i den danske udgave af Wikipedia, som i skrivende stund tæller intet mindre end 1.342 artikler hentet fra den gamle encyklopædi.

Hvad er egentlig en encyklopædi?

Encyklopædi, leksikon, konversationsleksikon, håndbog, opslagsværk ... Siden de første dansksprogede udgivelser af den slags vidensformidling så dagens lys sidst i 1700-tallet, har flere forskellige betegnelser for det, vi også kan kalde et alment opslagsværk, været i brug. *Salmonsens Konversationsleksikon*, *Lademanns leksikon* eller *Den Store Danske Encyklopædi* er enkelte eksempler på titler, der anvender forskellige betegnelser, men som – i

grove træk – dækker over én og samme sag: et alfabetisk organiseret opslagsværk med artikler og illustrationer, der fortæller kort og præcist om eksempelvis væsentlige historiske begivenheder, biologiske processer, kulturpersonligheder eller forklarer begreber og fænomener.

Tidernes varierende sproglige trends spillede selvsagt ind på titelvalget, ligesom der også var et vist videnshierarki mellem de forskellige betegnelser. I dag vil vi måske sige, at 'encyklopædi' lyder lidt finere end fx 'håndbog' og 'leksikon', og at betegnelserne dækker over forskellige slags opslagsværker, men gennem tiderne har store værker båret flere betegnelser. Den fulde titel på Salmonsens første udgave var fx *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon. En Nordisk Encyklopædi*.

Betegnelsen *encyklopædi* kommer af det nylatinske *encyclopaedia* og af det græske udtryk *enklyklios paideia*. *En-* og *kyklos* betyder 'kreds' eller 'ring', mens *paideia* kan oversættes til 'opdragelse eller undervisning'. Sammen har de to betegnelser givet navn til encyklopædien som en måde at omgås kundskab på. I ordret oversættelse bliver betydningen af encyklopædi: "alt, hvad der indeholdes i kredsen af viden". Tanken var altså, at en encyklopædi skulle omfatte en helhed, en fuldstændig samling af den menneskelige viden.

Selv om formålene med de forskellige opslagsværker har skiftet over tid, strækker 1800- og 1900-tallets encyklopædier sig historisk endnu længere tilbage. De har rødder i antikkens og middelalderens arbejde med videnskabeliggørelse og kategorisering af alting i verden, i et forsøg på at forstå tings naturlige (eller guddommelige) orden og at kunne gengive forståelsen tilsvarende ordentligt, dvs. systematisk.

I løbet af 1900-tallet var der nærmest tale om en leksikon-epidemi, hvor forlagene kappedes om både voksne og børns opmærksomhed. Havde en familie råd – og plads i stuen – kunne den fx erhverve et farverigt børneleksikon til de yngste og en klassisk version til de ældste. Men de kunne også bare deles, som familien på Poul Holcks (1939-2002) udaterede tegning. || Poul Holck/VISDA/ Det Kgl. Bibliotek

Hvis vi skal finde eksempler på brugen af encyklopædi i den nuværende betydning, skal vi tilbage til renæssancen i første del af 1500-tallet, hvor ordene 'cyclopaedia' og 'encyclopaedia' dukkede op i forskellige encyklopædilignende værker. I dag forbinder mange nok især encyklopædi med mastodontværker som den berømte *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751-1772) eller *Encyclopaedia Britannica* (1. udgave fra 1768-1771) udbredte og anerkendte 11. udgave. De store værker vender vi tilbage til. Men først skal vi igen vende blikket mod en af Danmarks måske vigtigste encyklopædier gennem tiderne – *Salmonsens Konversationsleksikon*.

Hånden på hjertet: I dag er der nok ikke mange, der kender til *Salmonsens*, men den er en vigtig forløber for dagens danske digitale vidensplatforme og har sammen med 1900-tallets øvrige danske opslagsværker været med til at lægge fundamentet til

en platform som lex.dk, der dagligt betjener mellem 50.000 og 60.000 besøgende.

Fra den gamle *Salmonsens* kan der trækkes tråde både bagud og fremad i tiden. Derfor begynder vi vores historie i et trykkeri hos landets førende forlag, J.H. Schultz, i det indre København i første del af 1900-tallet, hvor trykpresserne kørte på fuld damp.

”En encyklopædi er del af en nations selvforståelse. Den giver os viden om andre ting og om os selv, og den sikrer, at vores version, af det, vi kalder virkeligheden, er tilgængelig for enhver. En encyklopædi giver os al den sikre viden, vi har, og som er relevant NU. Det har vi alle brug for”. Digteren Per Højholts (1928-2004) ord udtrykker bl.a., hvordan viden er et demokratisk projekt for alle, uanset alder og køn. Constantin Hansens (1804-1880) maleri fra 1826, *Kunstnerens søstre Signe og Henriette læsende i en bog*.
|| Statens Museum for Kunst